

ISSN: 3023-4743 Cilt 1 / Sayı 1/ Mayıs 2024

SERHADDÜR!: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU HUDUDUNDA KALE MODERNİZASYONU (VAN KALESİ ÖRNEĞİ)

Serhaddür!: Castle Modernization On The Eastern Frontier Of The Ottoman Empire (The Case Of Van Castle)

Yunus Emre CİLOŞOĞLU

Öğretim Görevlisi, Amasya Üniversitesi, cilosoglu@hotmail.com, 0000-0002-6709-8407

Turan AÇIK

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi, turanacik@gmail.com, 0000-0003-4682-6265

Makale Bilgisi	
Makale Türü/ Article Type:	Araştırma / Research
Geliş Tarihi/Date Received:	07.04.2024
Kabul Tarihi / Date Accepted:	06.05.2024

Atf / Citation

Ciloşoğlu, Yunus Emre - Açık, Turan; "Serhaddür!:Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Hududunda Kale Modernizasyonu (Van Kalesi Örneği)", *Müverrih Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mayıs 2024), 1-26.

SERHADDÜR!:
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU HUDUDUNDA KALE
MODERNİZASYONU (VAN KALESİ ÖRNEĞİ)

Serhaddür!: Castle Modernization On The Eastern Frontier Of The Ottoman Empire (The Case Of Van Castle)

Yunus Emre CİLOŞOĞLU-Turan AÇIK

Özet:

Kanunî Sultan Süleyman döneminde fethedilen Van kalesi, büyük bir Ortaçağ kalesi olması hasebiyle ateşli silahlar çağı için hantal bir yapıydı. III. Murad saltanatının başlarında Osmanlı İmparatorluğu ile Safevîler arasında yeniden başlayan ve bu sefer genel olarak kale alıp vermeler şeklinde cereyan eden uzun muharebeler döneminde bulunduğu konum itibarı ile oldukça faaldi. Osmanlı-Safevî hududunda olması hasebiyle birbirleri ile savaşan her iki taraf için de hayli mühim olan Van kalesi, bilhassa Osmanlılar tarafından Safevîlerden alındıktan sonra sürekli olarak günün teknolojik imkânları çerçevesinde tecdit edilmiş ve uzun yıllar devam edecek bu muharebelerde sağlamlığı artırılmaya çalışılmıştı. Bu çalışmada, Van kalesinin Osmanlı fethi akabinde başlayan ıslah çalışmaları ekseninde geçirdiği yapısal değişiklikler ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bütün bunlar yapılırken kaledeki ambar, cephanelik, hamam, zindan vb. gibi askerî ve sivil yapılar hakkında da bilgiler verilecektir. Bilhassa Mühimme Defterleri kaynaklı takip edilmeye çalışılacak olan bu modernizasyon ameliyesi dönemin kroniklerinde ve günümüz tetkik eserlerinde geçen malumat ile desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Safevîler, Van Kalesi, Modernizasyon, Mühimme Defterleri*

Abstract:

The Van Castle, which was conquered during the reign of Suleiman the Magnificent, was a large medieval fortress that proved to be challenging to defend during the age of firearms. It was strategically located and played a significant role in the prolonged battles between the Ottoman Empire and the Safavids, particularly at the beginning of Murad III's reign. These battles often involved the exchange of castles. The Van castle, located on the Ottoman-Safavid frontier, underwent regular renovations to enhance its durability during the prolonged battles between the two sides. Eventually, the Ottomans took control of the castle from the Safavids and made efforts to improve its fortifications using the available technology of the time. This study aims to uncover the structural changes that occurred in the Van fortress during the rehabilitation works that followed the Ottoman conquest. The study also provides information on military and civilian structures, including warehouses, armories, baths, and dungeons. The modernization work is traced through the Mühimme Books and supported by information from chronicles of the period and contemporary research.

Key Words: *Ottoman Empire, Safavids, Van Castle, Modernization, Mubimme Books*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun Bitinya ucunda, Bizans hududunda fütühatçı bir beylik olarak ortaya çıktı ve uc kültürünün dinamik yapısı ve “gaza ideolojisi”nin verdiği motivasyonla hızlı bir büyüme sürecine girdi. 14-15. yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'da gerçekleştirilen fetihler ve 1453 yılındaki İstanbul'un fethi ile Rumeli ve Batı Anadolu merkezli bir imparatorluk haline geldi. İmparatorluğun Hristiyan nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğu bu kozmopolit muhtevası ise Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye ile Mısır'ı fethi akabinde değişecek, Müslüman kimliği daha baskın bir imparatorluk tarih sahnesinde yerini alacaktı. Batıya doğru fütühatın aslı karakteri olduğu imparatorluk, 16. yüzyılda Safevî tehdidinin ortaya çıkması ile yönünü sıklıkla doğuya dönmek zorunda kalacaktı. Safevîlerin hem imparatorluk toprakları hem de eskatolojik karakterli dinî muhtevası ile heterodoks Osmanlı tebaası üzerindeki emellerini engellemek için Osmanlılar, ilmi anlamda sünnî Osmanlı İmparatorluğu'nu tahkim etmeye çalışırken bir taraftan da askerî bakımdan doğru hudutlarına daha çok ehemmiyet vererek buradaki kaleleri tahkim edecekti.¹

Arapça “sugur” kelimesinden türetilen sınır kelimesi serhat, hudut, kenar gibi anlamlara gelir.² Söz konusu bu kelimeler bir birine komşu olan iki devletin topraklarının birleştiği bölgeleri ifade etmek için kullanılmaktadır.³ Osmanlı İmparatorluğu ise komşu devletlerin topraklarına bitişik olan sınır bölgelerini ifade etmek için daha çok “serhad” tabirini kullanmıştır. Geleneksel dönemde ülke sınırları modern zamanlardaki gibi kesin çizgiler ile belirlenmiş mıntıkalar değillerdi.⁴ İki devlet arasında geçişken bir yapıda olan sınırlar, askerî olarak tahkim edilmiş kaleler vasıtası ile genel olarak belirlenir ve korunurlardı. Tabiatı gereği nerede başladığı ve bittiği kesin olarak belli olamayan klasik dönem sınırları kalenin bulunduğu her iki yönde de saldırıya açıktı.⁵ Başka bir deyişle bir devletin kaleler vasıtası ile yani kalenin etki alanına göre belirlenen sınırları, söz konusu kalenin fethi veya kaybedilmesi neticesinde çok süratli ve tabii bir şekilde artabilir veya eksilebilirdi.

16. yüzyılın sonuna doğru bilhassa 1578-1590 Osmanlı-İran Harpleri ve 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşlarıyla mevsimlik meydan savaşlarının tedrici bir şekilde yerini uzun yıllar devam eden muharebelere (cephhe savaşları) bırakması,⁶ kalelerin bir devletin sınırını belirlemede ve korumadaki fonksiyonlarını daha da arttırmıştı. Öyle ki bu yeni savaş atmosferinde iki devlet arasında meydana gelen muharebeler kale önünde küçük çarpışmalar ekseninde olup kale alıp vermeler şeklinde tezahür etmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıl sonu ve devamındaki muharebelerinin - Haçova Meydan Muharebesi (1596) hariç- genel olarak kale kuşatmaları ve savunmaları şeklinde olduğu müşahede edilir.⁷ Dolayısıyla bu dönemin askerî anlayışını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır mıntıklarına ne kadar ehemmiyet verdiğini kavrayabilmek için kale eksenli bir araştırma yapmak önemli hâle gelmektedir.

Osmanlı tarihçiliği kaleleri uzun zaman “gündemine” almamış, Osmanlı askerî tarihinin “siyasî tarihin bir kesiti” olarak telakki edilmesi de kalelerin ancak “savaşın bir sahnesi” olarak görülmesine neden olmuştur. Ömer Gezer'e göre “Osmanlı tarihçiliğinin gündemini uzun süre imparatorluğun

¹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 214.

² Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), “Sınır”, 3/205.

³ Osman Gümüşçü, “Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* S. 52, (2010), 80.

⁴ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 195-211.

⁵ Mark Stain, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007), 14.

⁶ Özgür Kolçak, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 75-102.

⁷ Veysel Göger, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22/42, (Ağustos 2017), 67-107.

sosyo-ekonomik tarihini araştıranların belirlemesi” de Osmanlı kalelerinin ihmâl edilmesine etki etmiştir. Yine de 2000’li yıllarla birlikte Osmanlı kaleleri tarihçilerin gündeminde kendisine yer edinmiş ve kısmî bir literatür teşekkül etmiştir.⁸ Fakat bu literatürün daha çok imparatorluğun batı hududundaki kalelere dair olduğu da hemen dikkati çeker. Nitekim Özgür Kolçak, “Osmanlı askerî devrimi” üzerine yazdığı kitabının kale mimarisine dair bölümünde, hemen tamamıyla batı hududundaki kalelerden örnekleri ele almış ve Osmanlı ülkesinin doğu ve güney hudutlarındaki “askerî istihkâmlar” hakkında “şaşırtıcı” derecede az şey bildiğimizi de eklemekten geri kalmamıştır.⁹ Öyle ki doğu sınır kalelerini dikkate alarak yapılan çalışmalar çok az sayıda olup bunların da Osmanlı-Safevî savaşları ekseninde kalelerdeki yapısal dönüşümü ve kalelere ne kadar masraf yapıldığını kavramaya yeterli miktarda eğilmedikleri görülmektedir. Orhan Kılıç’ın öncü çalışması hariç¹⁰ hazırlanan tetkik eserler daha çok batı kaleleri eksensiz olup doğu kalelerine dair kısmî malumat verirler.¹¹

Eldeki çalışmada, literatürdeki bu eksikliğin giderilmesi için mütevazî bir katkı mahiyetinde, III. Murad’ın saltanatında yeniden ortaya çıkan ve uzun yıllar devam eden Osmanlı-Safevî savaşları döneminde özellikle Bağdat ve Tebriz’e yapılan seferlerde çok önemli bir konumdaki Van kalesinin 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısındaki fiziki değişimleri ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bu uğraş verilirken Mühimme Defterleri’nden yoğun olarak istifade edilecektir. Divân-ı Hümayun’da tutulan Mühimme Defterleri, imparatorluğun, Van kalesinin fizikî görünümünü savaşın değişen doğasına göre modernize ederken yaptığı yatırımların genel bir çerçevesini çizmemizde hayli yardımcı olmaktadır. Elbette dönemin kronikleri ve ikincil literatür ile araştırmamız desteklenecektir.

1. OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE VAN KALESİ

Van Gölü’nün doğu tarafı kıyısında bulunan Van kalesi, yaklaşık 1.345 m. uzunluğa, 200 m. enine ve 100 m. yüksekliğe sahip bir konglomera kayalık üzerine inşa edilmiştir.¹² M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, Urartular zamanında Van’da epeyce mabetler, binalar yapıldığı malumdur.¹³ Urartu Devleti’nin başkenti olduğu yıllardan M.S. 20. yüzyılın başlarına kadar yerleşim alanı olarak kullanılan Van kalesinin¹⁴ mimari olarak gelişimi de büyük oranda Urartuların hâkimiyetleri altında iken tamamlanmıştır. Bu yapıların izlerini görebileceğimiz antik yerleşim alanı, Urartulara ait birden fazla anıtsal binanın yer aldığı “iç kale” ile daha eski dönemlere tarihlenen “dış kale” denilen bölümlerden müteşekkildir.¹⁵ Süreç içerisinde kaleyi ele geçiren siyasi erklerin bazı tahkimat ameliyeleri neticesinde kalenin Osmanlı zamanına kadar geldiği bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, Safevî hâkimiyetindeki Van ve civarı ile Kanuni Sultan Süleyman zamanında ilgilenmeye başlar. Bağdat’ın fethedilmesine yönelik Irakeyn seferi (1533-1535) için Sadrazam İbrahim Paşa, yanında 3 bin yeniçeri olduğu hâlde Üsküdar’dan Halep’e doğru yola çıkar.

⁸ Ömer Gezer, “Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* S. 33, (Haziran 2018), 131-133.

⁹ Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 134.

¹⁰ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, (Van: Acar Matbaası, 1997).

¹¹ Birkaç örnek için bkz. David Nicolle, *Osmanlı Kaleleri (1300-1810)*, Çeviren: Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, Mart 2019); Mark Stain, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa’da Hudut Boyları*, Çeviren: Gül Çağal Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007); Gabor Agoston, *Osmanlı’da Savaş ve Serbat*, Çeviren: Kahraman Şakul, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013); Gabor Agoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, Çeviren: M. Fatih Çalışır, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012).

¹² Erkan Konyar-Can Avcı-Bülent Genç-Rıza Gürler Akgün-Armağan Tan, “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları”, Yayına Hazırlayan: Haydar Dönmez, *35. Kazı Çalışmaları Toplantısı 2*, (27- 31 Mayıs 2013), 358.

¹³ Nejat Göyünc, “Van”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/197.

¹⁴ Hasan Fırat Diker, “Van Kalesi Osmanlı Dönemi Burçları Üzerine”, *Megaron*, 10/3, (2015), 282.

¹⁵ İhsan Kızmaz, *Van ve Bitlis Yörelerinde Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 48.

İbrahim Paşa Halep'ten İran'a giderken Van kalesinin anahtarı kendisine teslim edilir (1534) ve böylece Van'da Osmanlı hâkimiyeti başlamış olur. Van kalesinin muhafazası için Şam ümerasından Hüsvrev Paşa görevlendirilir.¹⁶ Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da Macar Kralı Ferdinand ile başlayan mücadeleye önem vermesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz'den ayrılması üzerine Safevîler ileri harekâta geçer ve Van'ı tekrar alırlar.¹⁷ Van'ın Safevîler tarafından geri alınması üzerine Şah Tahmasp, buranın yönetimini Ustacalu Sufioğlu Ahmed Sultan'a verir.¹⁸

1548 yılında ilk olarak Tebriz'e daha sonra da Van tarafına yönelen Kanuni Sultan Süleyman, Van'ı kuşatmak için Ulama Paşa ile Karaman Beylerbeyi Piri Paşa'yı öncü kuvvet olarak göndermiştir. 15 Ağustos 1548'de ise padişah bizzat Van ovasında otağını kurmuş ve adı geçen paşalar tarafından önceden başlatılan kuşatmaya katılmıştır. Van kalesi, yaklaşık bir hafta boyunca topraklarla dövüldükten sonra, nihayet kuşatmanın 9. günü kalede bulunan Şah Ali Sultan'ın aman dilemesi üzerine teslim alınarak fethedilir. Kanuni Sultan Süleyman, Van kalesinde toplam 13 gün kalmış,¹⁹ daha sonra kalenin levazımatı görülmüş ve Anadolu Defterdarı İskender Paşa beylerbeyi olarak tayin edilmiştir.²⁰ Bu arada Osmanlı birlikleri Hoy'da mühim bir başarı kazanmışlardır. Öyle ki Dünbüllü Hacı Bey namında Tahmasb'ın yanında hayli itibarlı bir beyin Van kalesini tekrar alma niyetlerinin duyulması üzerine, İskender Paşa komutasındaki birlikler Hacı Bey ile yanındaki 1000-2000 miktarı Kızılbâşı Hoy'da basmışlar ve hepsini kılıçtan geçirmişlerdir.²¹

Van kalesinin fethinden sonra Osmanlı ordusu Bend-i Mahi, Erciş ve Hınıs üzerinden Halep kışlağına doğru giderken, Evnik'te olan Şah Tahmasp buradan kaçarak Erzincan'a gider. Daha sonra Bitlis'e varan Şah, Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikam almak için Muş ve Hovit'i yakarak yerle bir edecektir. Van kalesini tekrar geri almayı düşünse de bu fikri akim kalır.²² Nihayetinde 1555'de yapılan Amasya anlaşması ile Van ve çevresi resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçecektir.²³

Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1548 yılında girilen bu seferin öncelikli olarak Van kalesi ve etrafındaki toprakları almaya yönelik olduğu açıktır. Nitekim bu sefer, Şah Tahmasb'ın kardeşi olup Şirvan'da vali iken isyan eden ve Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Elkas Mirza'nın teşvikleri ile hayata geçirilmiştir.²⁴ Safevî hanedanından olup bölgeyi çok iyi tanıyan Elkas Mirza'nın 1548'deki sefer için Kanûnî Sultan Süleyman'ı teşvik etmesi muhakkak Mirza'nın Van kalesinin bölgedeki jeopolitik önemini bilmesiyle alakalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu da şehrin bu önemini bildiği için Van kalesini fethettikten hemen sonra burayı toplam 17 sancaktan oluşan Van merkezli bir beylerbeylik hâline getirecektir. Bu sancaklar içerisinde bugün il durumunda olan Bitlis ve Hakkâri gibi şehirler de yer alacaktır.²⁵ Osmanlı

¹⁶ Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Sadeleştiren: Vahid Çubuk, Gözden Geçiren ve Yeniden Yayına Hazırlayan: H. Halil Atlı, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Aralık 2016), 546; Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2014), 102.

¹⁷ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548- 1648)*, (Van: Acar Matbaası, 1997), 19.

¹⁸ Şeref Han Bitlisî, *Şerefname Osmanlı-İran Tarihi* II, Farsçadan Çeviren: Osman Aslanoglu, (İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, 2014), 167, 168, 169.

¹⁹ Sultan Süleyman'ın Van kalesini fethettikten sonra 13 gün kaldığı kaydını düşen menzîlnâme mahiyetindeki vesika için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [T.S. MAD.d.]*, No: 10221.

²⁰ *Solakzâde Tarihi*, 572; *Şerefname* II, 178. Fetih için ayrıca bkz. Purgstall Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* III, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, (İstanbul: MMP Baskı Tesisleri, 2010), 845; Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* III, Çeviren: Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2010, 112; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, 360.

²¹ *Solakzâde Tarihi*, 574,575.

²² *Şerefname* II, 178.

²³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, 361.

²⁴ Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Tabt Kavğaları*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997), 114; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Miiınasebetleri (1612-1639)*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 39.

²⁵ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, (1986), 13-14.

İmparatorluğu'nun Van'ı birçok sancaktan müteşekkil bir beylerbeylik statüsüne getirmekteki amaçlarını; devlet merkezinden oldukça uzak olan bu çok önemli doğu sınırını atadığı beyler ile kontrol altında tutmak, sancaklarda yapılan tahrir sonrası Osmanlı İmparatorluğu'na hızlı ve pratik bir şekilde vergi geliri ile asker sağlayabilmek şeklinde sıralayabiliriz. Nitekim Osmanlı-Safevî sınırında daima tehlike altında bulunan Van hududu ile irtibatın kesilmemesi, kalesinin muhafazası için asker temini ve bu askerleri besleyecek gelirlerin ulaşılabilir olması, sınırın muhafazası bakımından oldukça mühimdir.

Bu önemine binaen Van kalesi askerleri, merkez tarafından gönderilen emirler vasıtasıyla muhafaza görevleri hakkında sürekli uyarılırlardı. Bu uyarıların içeriğini, İran tarafına casuslar gönderip düşmanın hareketlerinin araştırılması,²⁶ sınır hadiseleri hakkında daima bilgi sahibi olunması,²⁷ muhtemel bir düşman saldırısına karşı kalenin boş bırakılmayarak tüm askerî teçhizat ile daima hazır bulunması,²⁸ kaleyi gereğince savunabilmek için liyakatli askerlerin göreve getirilmesi²⁹ şeklinde sıralamak mümkündür. Öyle ki merkez tarafından yapılan bu uyarılar, 16. yüzyıl sonlarında yeniden başlayan Osmanlı- Safevî mücadelelerinin (1578-90 Osmanlı-İran Harpleri) öncelerinde dahi görülebilir. Nitekim Gurre-i Şevval 984 (22 Aralık 1576) tarihinde Van beylerbeyi, Safevîlerin Bağdat veya Kazvin yakınlarında asker topladıklarının duyulması üzerine kaledeki askerlerin görev başlarında olmaları, kaledeki silahların eksiklerinin giderilmesi ve adı geçen bölgelere düşman tarafından saldırı olur ise düşmana karşı akınlar yapılması noktasında uyarılmıştır.³⁰ 1579-80 yılında ise Van beylerbeyi, tamir işlemleri devam eden Kars kalesine “Kızılbaşlar” tarafından olası bir saldırı ihtimaline karşı askerleri ile hazır olması, Kars'ta kale inşası ile uğraşan orduyu koruması ve saldırı olursa düşmana arkadan vurması noktasında tembihlenmiştir.³¹ Cigalazâde Sinan Paşa'nın H. 1012 (M. 1604-5) Şark seferinde, serdarın Sivas'a yakın Akşar sahrasında konakladığı sırada, Van kalesindeki askerlerin kalenin “*hıfzında*” olmaları emredilmiş ve serdarı karşılamak için kaleden çıkmalarına dahi “*serbaddür diyü*” izin verilmemiştir.³² Nitekim bir sene sonra H. 1013 (M. 1605-6) tarihinde Tebriz kuşatmasını yarıda kesip Van kalesine dönen Cigalazâde Sinan Paşa'nın askerlerini Halep ve Diyarbakır'a göndererek Van kalesinde az bir asker ile kalması kendisini tehlikeli bir duruma sokmuştur. Serdarın Van kalesinde az bir askerle kaldığını öğrenen Şah Abbas, Van kalesini kuşatır. Osmanlı sınırında bulunan ümeranın “*Kenâre-i serhadde serdâr-ı bî-asker elsiz ayaksız bir ser mesabesindedir*” şeklinde yapmış oldukları uyarıyı dikkate almayan Cigalazâde Sinan Paşa, bu kuşatma esnasında kaleden güçlük çıkabilmiş ve hayli zorlu bir yolculuktan sonra Erzurum kalesine ulaşabilmiştir.³³

Osmanlı-Safevî sınırında bulunan Van şehri ve kalesinin iki devlet arasında meydana gelen herhangi bir olayda her zaman etkin rol oynaması, şehrin ve kalenin bulunduğu bu sınır bölgesinin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dinamiklerinden dolayı sürekli aktif olması ile de alakalıydı. Van kalesinin bulunduğu sınırın kuzey kesiminde Şii propagandası neticesinde karışıklıklar çıkabiliyorken, sınırın güney kısmında yeni fethedilen topraklardaki Kürt beylerinin Osmanlı İmparatorluğu

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* [A.DVNS.MHM.d.], Numara: 29, Sayfa Numarası: 21/50, 22 Ramazan 984 (13 Aralık 1576).

²⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 46, Sayfa Numarası: 137/275, 13 Ramazan 989 (11 Ekim 1581).

²⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492, 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577).

²⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 30, Sayfa Numarası: 356/838, 21 Rebiülâhir 985 (8 Temmuz 1577).

³⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., Numara: 29, Sayfa Numarası: 32/76.

³¹ Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Sijyasi Münaşebeleri*, 76.

³² Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi Tarihi* I, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 388.

³³ Kâtip Çelebi, *Fezleke* I, Hazırlayan: Zeynep Aybican, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 320, 321; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* II, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 265, 266; *Topçular Kâtibi Tarihi* I, 391, 392.

idaresinden önceki ekonomik çıkarlarını terk etmek istemediklerinden dolayı devlete karşı geldikleri görülebiliyordu.³⁴

29 Rebiülevvel 1000 (14 Ocak 1592) yılında Van hududuna yakın *Meraga* sancağını yurtluk olarak tasarruf eden Mukri³⁵ hâkimi Mire Bey, Tebriz sınırında yeni fethedilen ve tahrir olunarak bazı ümeraya ocaklık verilen yerleri kendi hesabına alıkoymuştu.³⁶ Yine Mire Bey, Hızır Paşa'nın Sarıkuzgan'ı Kürt ümerasından birine ocaklık vermesi üzerine Sarıkuzgan'a sahip olan Kürt beyi ile mücadele etmiş, sonuçta devlet Mire Bey'in gönlünü hoş tutarak Hızır Paşa'yı Tebriz'den almış ve Van beylerbeyliğine atamıştır.³⁷ Van hududunda bulunan Kürt aşiretleri ile iyi geçinmek durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu, burayı yurtluk-ocaklık sancaklar şeklinde yönetiyordu. Kabaca, fethedilen bu toprakların yönetiminin eski beylerine mülknâmeler yolu ile bırakılması anlamına gelen yurtluk-ocaklık idaresi, bölge ahalisinin itaatini sağlamak ve bu yol ile sınır güvenliğini tesis etmek için uygulanan bir sistemdi. Yurtluk sancak yöneticileri sadece savaş zamanlarında Osmanlı ordusuna asker göndermekle yükümlüydüler. Bu uygulama neticesinde Osmanlı fethinden önce kendi toprağının efendisi durumunda olan bu beylerin statüleri fetihten sonra da devam ettirilmiş oluyordu. Nitekim Van beylerbeyliğinde *Bitlis, Hakkâri, Hizan, Mahmudî* sancakları yurtluk sancaklardı.³⁸

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki heteredoks düşmanı Safevîlere karşı başlattığı dinî motivasyonlu seferler bu bölgede yaşayan ve Safevî taraftarı olan halk arasında “*Şaha gitmek*” şeklinde bir aksiyona neden oluyor, hatta bu iltica olayından kale muhafızları bile etkilenebiliyordu.³⁹ 5 Şaban 967(1 Mayıs 1560) senesinde bölgede yoğun bir şekilde süregelen Şii propagandası neticesinde 300 kişi Van beylerbeyliğinden Safevî topraklarına firar etmişti.⁴⁰ Şii propagandası Osmanlıların doğu hudud kalelerinin diğerlerinde de etkili olabiliyordu. Van kalesine göre daha içeride bulunan Erzurum kalesi askerlerinden bile 1577 yılında Şaha iltica edenler olmuştu. Safevî Devleti ise kendi topraklarına iltica eden bu kişilere kapıları açıyor, hatta bu insanlara Şii inancını temsil eden “*tac*” bile veriyorlardı.⁴¹ Osmanlı İmparatorluğu bu gibi firar olaylarını engelleyebilmek için Van kalesi ve benzeri sınır kalelerinde asker mevcudunda boşalan gediklere “*tat, çepni*” gibi firara ve Safevî casusluğuna meyilli askerler yerine “*yarar Rum yiğitlerinin*” muhafazaya yazılmasına dikkat ediyordu.⁴²

Doğu hududunda Safevîlerin ortaya çıkışından beri devam eden bu iltica durumu, kardeşi ile giriştiği mücadelede mağlup olan Şehzade Bayezid'in de Safevî Devleti'ne sığınmasına zemin hazırlamıştı. Safevî Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu hududunda yaşayan insanların iltica heveslerini olumlu karşıladığını gayet iyi bilen Şehzade Bayezid, istemeyerek de olsa 1559 yılında İran'a sığınma kararı almıştı. Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu teyakkuza geçirecekti. Nitekim Şehzade Bayezid'in kardeşi Şehzade Selim ile mücadelesi öncesinde toplamış olduğu 12 bin civarındaki asker, İran'a iltica ettiği sırada halen yanında bulunuyordu.⁴³ Dolayısıyla şehzadenin bu askerleri yeniden bir düzene sokması ve Safevî Devleti tarafından yanına yeni askerler

³⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları,1993), 242. Tom Sinclair, bu havalideki müstahkem kalelerin aynı zamanda Kürt beyleriyle başa çıkmak için sağlam bir temel sağladığını belirtmektedir. Tom Sinclair, “Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century”, *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A.C.S. Peacock, Oxford University Press, (December 2009), 8.

³⁵ Osmanlı Tebriz sınırında Urmiye Gölü'nün güney batısında bulunan bir bölgedir.

³⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 69, Sayfa Numarası: 174/350.

³⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 73, Sayfa Numarası: 419/924, 17 Şevval 1003 (25 Haziran 1595).

³⁸ Kodaman, “Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, 13; Osmanlı sınırlarının bu esnek yapısına dair bkz. Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, 155.

³⁹ Turan, *Tabi Kangaları*, 112.

⁴⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 351/1039.

⁴¹ Turan, *Tabi Kangaları*, 112.

⁴² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 60, Sayfa Numarası: 130/312, Evâil-i Muharrem 994 (23 Aralık 1585- 1 Ocak 1586).

⁴³ Turan, *Tabi Kangaları*, 110.

verilerek geri dönmesi ihtimali, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu hududundaki dengeleri hassas bir duruma sokmuştu. Böyle bir durum karşısında hazırlıklı olabilmek için Kanuni Sultan Süleyman tarafından sınır eyaletlerine hükümler gönderilecekti.⁴⁴ Gelişen bu hassas durumdan pek tabî Van ve kalesi de etkilenmişti. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman, 1559 tarihinde Van beylerbeyinden, Diyarbakır ve Erzurum beylerbeyliği askerlerinin takibinden kaçarak Aras ırmağını geçen Şehzade Bayezid'in hangi yöne doğru gittiğinin ve yanında ne kadar askeri olduğunun araştırılmasını istemişti.⁴⁵ Şehzade Bayezid'e dair gelen haberler padişahın endişelerini arttırmış olacak ki Van beylerbeyine gönderdiği başka bir hükümde, Van kalesi askerlerinden 600 kişinin Kürt hâkimlerine ve Diyarbakır beylerbeyine yardım için gönderilmelerini emretmişti.⁴⁶ Ayrıca Van beylerbeyinden, firar eden Şehzade Bayezid'in geçmesi mümkün olabilecek vadi vb. geçişleri tutması ve muhafaza etmesi istenecekti. Bundan başka şehzade hakkında edinilen haberlerin ulaklar vasıtası ile geciktirilmeden merkeze iletilmesi tembih edilmişti.⁴⁷

Şehzade Bayezid'in İran'daki nazik durumu devam ettiği müddetçe Van'ın bu olayla alakalı sürekli görev aldığı görülmekteydi. Nitekim Şehzade Bayezid'in İran'da hapis tutulduğu haberinin gerçekliğini araştırmak için Van Beylerbeyi Kubad Paşa, Kazvin'e casuslar göndermişti. Yine 1562 tarihinde Şehzade Bayezid'i İran'dan teslim almak için Kanuni Sultan Süleyman tarafından Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa komutasında 200 kişilik bir heyet görevlendirilecekti.⁴⁸ Dolayısıyla Şehzade Selim ve Şehzade Bayezid arasında meydana gelen mücadelelerde Van şehri ve Van kalesi hep teyakuz halinde olmuştu.

Van hududunu, dolayısıyla kalesini sürekli aktif tutan ve önemli kılan bir diğer etmen ticaretti. Tüccar kafilesinin Osmanlı topraklarına geçiş yaptığı Van hududunda bulunan askerler tüccarın güvenini sağlamakla da görevliydi. Kalede görevli askerler İran'dan gelen tüccarın Van hududuna yaklaştıklarında güvenli bir şekilde bir sancaktan diğer bir sancağa ulaştırılmaları noktasında uyarılırlardı.⁴⁹ Bazen kalede görevli askerler görevlerini suüstimal edip, gelen tüccardan haddinden fazla ücret talep edebiliyorlardı. Fakat bu davranış devletin kesinlikle kabul etmediği ve yasakladığı bir durumdu.⁵⁰

Görüldüğü üzere Van kalesinin Sünnî Osmanlı ve Şîu Safevîlerin savaş mıntıkası sınırında olması, ticaret yolları üzerinde geçiş noktası mahiyetinde bulunması ve fetihten sonra oluşturulan eyalet yönetimi içerisinde birçok eski toprak sahiplerinin bulunması gibi nedenler, onu jeopolitik, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan önemli hâle getirmişti. Osmanlı İmparatorluğu işte bütün bu öneminin yanında ateşli silahlar çağının getirdiği yeni savaş stratejileri ve bu bağlamda cephe savaşlarının getirdiği nevezuhur savaş ortamının şartları muvacehesinde dönemin teknolojik imkânları ile kaleyi modernize etmeye gayret etmişti.

⁴⁴ Erzurum beylerbeyliğine gönderilen hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 127/332, 15 Zilhicce 966 (18 Eylül 1559). Aynı hükümde birer suret olarak Rum, Karaman, Dulkadirli ve Anadolu beylerbeylerine de hükümler yazılmıştır. Şehrizol beylerbeyine gönderilen hüküm için ayrıca bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 206/574, 4 Rebiülevvel 967 (4 Aralık 1559).

⁴⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 91/228, 17 Zilkade 966 (21 Ağustos 1559).

⁴⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 104/264, 29 Zilkade 966 (2 Eylül 1559).

⁴⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 129/337, 15 Zilhicce 966 (18 Eylül 1559). Aynı minvalde olan diğer hükümler için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 167/458, 26 Muharrem 967 (28 Ekim 1559); Sayfa Numarası: 206/573, 4 Rebiülevvel 967 (4 Aralık 1559); Sayfa Numarası: 314/919, 6 Receb 967 (2 Nisan 1560).

⁴⁸ Turan, *Tabt Kangaları*, 124, 133, 134.

⁴⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1069, Selh-i Cemâziyelâhir 1019 (18 Eylül 1610).

⁵⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1070, Selh-i Cemâziyelâhir 1019 (18 Eylül 1610).

2. 16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VE 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA VAN KALESİ'NİN MODERNİZASYONU

Kaledeki modernizasyon faaliyetlerini, 16. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle takip etmek mümkündür. Van kalesinin dış surları 1568'den evvel topraktır ve surların bu yapısı özellikle kış günlerinde kalenin muhkemliğini zayıflatmaktadır. Kış mevsiminde yağın karlar kale duvarlarının üzerinde birikiyor, hem oluşturdukları ağırlık hem de bıraktıkları su, kalenin burçlarını tahrip ediyordu. Nitekim ilk başlarda Osmanlı İmparatorluğu bu zararı en aza indirmek için kale duvarları üzerindeki karları süpürme yoluna gitmişti. Fakat bu iş için görevlendirilen gayr-i Müslimlerin kendi işlerinin “ziyâde” olduğunu öne sürerek kar süpürme işini yapmak istememeleri,⁵¹ imparatorluğu başka bir çözüm bulmaya sevk etmişti. 7 Cemâziyelâhîr 976 (27 Kasım 1568) tarihli Van beylerbeyine yazılan hükümde, Van'ın “*varoş hisârî binasının metin ü hasin*” yaptırılması noktasında adımlar atıldığı görülmektedir. Buna göre bölge aşiretlerinin beyleri ve Van'a tabi diğer sancaklardaki beylerin yardımları ile kale duvarının sağlamlaştırılması için gereken odunların gemilerle getirilmesi, duvar yapımı için gereken aletlerle duvar örme işinde çalışacak olan “*bennâ ve ırgad*”ların ücretleri ödenerek temin edilmeleri ve duvar yapımında kullanılacak harç için kireç yaptırılması noktasında emirler verilmiştir. Duvar yapımı için harcanacak meblağın ise 1 milyon akçeden az olması tembih edilmiştir.⁵²

Nitekim 22 Muharrem 979 (16 Haziran 1571) tarihli olup Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın Van kalesi duvarının inşa faaliyeti ile ilgili merkeze gönderdiği arz üzerine Diyarbakır beylerbeyine yazılan hükümde, Van kalesinin toprak olan duvarı arada kalmak üzere “*taşrası*”, “*iç yüzü*” ve “*hisarpeçesi*”nin⁵³ “*kârgir*” duvar yapılması ferman olunmuştur. Bu iş için ayrılan ve Diyarbakır hazinesinden temin edilen 1 milyon akçenin ilk başta 458.843 akçesi harcanmış, geriye kalan 541.157 akçesi ise tekrar Diyarbakır hazinesine teslim edilmiştir. Fakat hükmün devamında duvarın iç yüzünün taşla örülmesi işinin hâlen tamamlanmadığı vurgulanmakta, kardan ve yağmurdan zarar görmemesi için taş örme işine devam edilmesi emredilmektedir. Ayrıca Diyarbakır beylerbeyine kendisine geri gönderilen 541.157 akçeyi yine Van beylerbeyine iletmesi tembih edilmiştir.⁵⁴ Van beylerbeyine yazılan bir diğer hükümde de kalenin iç yüzünün taşla örülmesi işinin neden yarım kaldığı sorulmakta ve hatta Hüsrev Paşa bu işi tamamlamadığı için azarlanmaktadır. Hükmün devamında Diyarbakır'a iade edilen 541.157 akçenin “*ademler*” gönderilerek geri alınması ve en ufak bir zaman kaybetmeden kalenin iç yüzünün taşla örülerek sağlamlaştırılması emredilmektedir.⁵⁵

⁵¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 6, Sayfa Numarası: 464/1003, 10 Ramazan 972 (11 Nisan 1565); 6 Numaralı *Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet- Transkripsiyon ve İndeks I*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), 102; Kılıç, *Van*, 205.

⁵² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538; 7 Numaralı *Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet- Transkripsiyon ve İndeks III*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999), 281; Kılıç, *Van*, 205.

⁵³ Kale kapısı önünde yer alıp, kapıyı düşmandan korumak için yapılan dış duvar.

⁵⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 333/546; İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 178. Tezdeki yanlış okumalara dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin “*taşradan*” kelimesi “*taşdan*”, “*hisarpeçesi*” tabiri “*hisarpiçesi*”, “*yer yer*” kelimesi “*bir yer*”, “*bâki kalub*” ifadesi “*kaç kalub*” olarak okunmuştur.

⁵⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 334/547; Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon*, 179.

Fotoğraf 1. Ortada Kerpiç Duvar Kalacak Şekilde İçeriden ve Dışarıdan Taş ile Örülen Van Kalesi Varoş Duvarları

Kaynak: Bu makaledeki bütün fotoğraflar Yunus E. Ciloşoğlu arşivine aittir.

Duvar örülmesi aşamasında kullanılacak harç için “kireç yaktırılması” üslubu Osmanlı İmparatorluğu’nun kale inşasında uyguladığı önemli bir harç tekniğidir ve bu tekniğin Osmanlı askerî mimarisinde kullanımı ateşli silahların yoğun olarak kullanıldığı uzun savaşlar döneminde devletin askerî mimarî müktesebatında etkin ve modern bir üslubu geliştirdiğini göstermektedir. Öyle ki doğru karışım elde edildiği takdirde bu harç kale duvarlarını top atışlarına karşı oldukça mukavemetli hâle getirmekteydi. Kül rengine benzeyen toprağın tonu nedeni ile “Horasanî” adı verilen bu harç, elenerek inceltilmiş tuğla tozu ile yakılan kirecin karışımından elde ediliyordu.⁵⁶

Bu uygulamanın Osmanlı İmparatorluğu tarafından doğu hududundaki stratejik ve jeopolitik önemi haiz bazı serhad kalelerinde de uygulandığını, yani bu tekniğin askerî mimarîde standart hâle geldiğini gösteren başka örnekler de mevcuttur.⁵⁷ Dolayısıyla Osmanlılar elden geldiği nispette gerek batıda gerekse doğuda, savaşın bu yeni muhtevasına uygun kalelerle hududunu muhafazaya gayret etmekteydi. Örneğin Erzurum kalesinin varoşuna tabyalar yapılması için 13 Muharrem 985’de (2 Nisan 1577) Erzurum beylerbeyine emir gönderildiği bilinmektedir. Tabya yapımında çalışmak üzere İstanbul’dan 4 adet usta gönderilmiş ve duvarlarının birer kat kiremit/tuğla ile yani horasanî harç kullanılarak örülmesi tembihlenmiştir.⁵⁸ Nitekim kalelere tabyalar inşa edilirken top atışlarına dayanıklı hale getirilmeleri noktasında horasanî harç kullanıldığı son dönem araştırma sonuçları ile de kanıtlanmıştır.⁵⁹ Ayrıca Horasanî harç kullanılması ve bunu uygulamak için İstanbul’dan yani merkezden ustaların gönderilmesi keyfiyeti, İstanbul’daki mimarların bu birikimlerini devletin uzak sınır mıntıklarına aktardığını ve mimarî üslup bakımından nisbî de olsa bir standardın yakalandığını göstergesidir. 1582 yılında Şark seferine serdar tayin edilen Ferhad Paşa’nın⁶⁰ emrine İstanbul’dan 15 hassa mimarının verilmesi de devlet merkezinde edinilen mimarî müktesebatın taşra eyaletlerine

⁵⁶ Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çeviren: M. Tanju Akad, I. Basım, (İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, 2007), 137.

⁵⁷ Bu tür yenilikçi ve işlevsel uygulamalar beraberinde yüksek maliyetleri de getirdiğinden Osmanlı İmparatorluğu tarafından sadece jeopolitik ve stratejik önemdeki kalelerde kullanılabilirdi. Örnek olarak batı sınırında bulunan Yanıkkale, Uyvar, Niş, Vidin, Rumelihisarı, Kilidbahir, Saddülbahir, Anavarin-i Cedid, Akkirman kaleleri gösterebilir. Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş*, 135; Kolçak, *Ok, Tişek ve At*, 97-133.

⁵⁸ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 20/51.

⁵⁹ Kolçak, *Ok, Tişek ve At*, 89 (236 numaralı dipnot).

⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Ferhad Paşa”, *Diyana İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12/383.

aktarıldığının başka bir delilidir.⁶¹ Yine 30 Safer 985'de (18 Mayıs 1577), bu sefer Erzurum kalesinin varoş duvarlarının genişletilmesine karar verilmiştir. Genişlikleri 8 zira' (yaklaşık 6 m.) ve iki kat hâlinde yapılması planlanan bu duvar, taş ve kireç (horasanî harç) ile örülecek, iki duvar arasında kalan 6 zira' (yaklaşık 4.50 m.) yer ise toprakla doldurulacaktı.⁶² Böylelikle duvarın muhkemliği sağlanıp sudan zarar görmesi engellenecekti. Ayrıca duvarın savunulabilmesi için üzerine yeteri kadar mazgal ve kule yapılması da kararlaştırılmıştı. Kulelerin üstünün örtülmesi işinin ise nasıl yapılacağı ustalara bırakılmış, tonoz veya ağaç döşemeden hangisi ile yapacaklarına karar vermeleri istenmişti.⁶³ Gurre-i Zilkade 986 (30 Aralık 1578) tarihli Serdar Vezir Lala Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde, Erzurum serhaddinde olan Kars kalesinin harap olan binasının tamirine başlaması, lazım olan taş, kireç (horasanî harç) vs. mühimmatın önceden belirlenip tedarik edilmesi ve önümüzdeki bahara kalenin binasının muhkem bir şekilde yapılması emredilmişti.⁶⁴ 16 Safer 1046 (20 Temmuz 1636) yılında Kars muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa'ya yazılan bir hükümde ise Kars'ın "*intibâ-i serbadd-i İslamiye'de*" olmasından dolayı muhafazasının mühim olduğu bildirilmekte ve kaleye yakın bir yerde tamir için gerekli olan kireci yaktırıp (horasanî harç) odun tedarik etmesi ve kış gelmeden kalenin tamire muhtaç olan yerlerinin onarılması emredilmekteydi.⁶⁵ 29 Safer 1046'da (2 Ağustos 1636) kale hendeğinin genişletilmesine de karar verilmişti.⁶⁶ Yine 1638 yılında Bağdat kalesinin fiziki görünümüne ait anlatımlar da kalenin top ateşleri karşısında parçalanan taş yerine darbe emici özelliği olan tuğladan yapıldığını göstermektedir.⁶⁷

Van kalesi varoş duvarının iç yüzünün taşla örülmesi meselesi ilerleyen yıllarda da devleti meşgul etmiştir. Zira bu iş 29 Zilkade 979 (13 Nisan 1572) yılında Mahmud b. Hasan isminde başka bir kişiye tevdi edilmiş, onun ise bu görev için kendisinin gelmesinin mümkün olmadığını arz etmesi ve yerine oğlu ile beraber kendi malından olmak üzere 40 bin akçe göndereceğini taahhüt etmesi üzerine, duvar örme işi Mahmud bin Hasan'ın oğluna devredilmiştir.⁶⁸

Van kalesinin iç duvarının taşla örülmesi işinin 1572 yılında bitirilemediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 21 Safer 991 (16 Mart 1583) yılına ait Van beylerbeyine gönderilen ve Van kalesinin varoş duvarlarının genişletilmesi ile alakalı hükümde, "*bundan evvel arz olundugu üzere müşârun-ileyh Mahmûd dâme ikbâlubûnun ta'mîr itdiğü varoş-ı cedidin na tamâm olan yerlerinin...*" ve devamla "*imdi bundan evvel bu busûs için emr gönderilmiş idi hâlâ dabi mümkün olduğu kadar termin olunmasın emr idiüb buyurdum ki*" şeklinde yer alan ifadeler, duvar örme işinin tam olarak bitmediğini göstermektedir. Nitekim yapımına 1568'de içeriden ve dışarıdan taşla örülmek sureti ile başlanılan ve eskiden tamamen toprak olduğu için bambaşka bir görüntüye kavuşan, bu özelliği ile de "*varoş-ı cedîd*" diyebileceğimiz bu duvarın örme işi bitmemiş ve 1572 yılında Mahmud b. Hasan'a tevdi edilmişti. Dolayısıyla 1583 yılındaki kayda göre söz konusu *Mahmud*'un daha önce bahsi geçen Mahmud ile aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir ve onun devam

⁶¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 44, Sayfa Numarası: 131/242, 243, 25 Zilhicce 990 (20 Ocak 1583). Hükmün metninde 17 mimar istenilmekte fakat hemen devamındaki mimarların isimlerini içeren listede 15 mimar bulunmaktadır. Bundan dolayı Ferhat Paşa'nın emrine verilen mimar sayısı 15 kişi olarak kabul edilmiştir.

⁶² Bir zira' bir mimar arşınına denk 75 cm. olarak kabul edilmiştir. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/411. Zira' hakkında ayrıca bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)* I, çev. Halil Bertkay, (İstanbul: Eren Yayıncılık, Aralık 2000), 441.

⁶³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 128/312.

⁶⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 32, Sayfa Numarası: 260/477.

⁶⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 7/17.

⁶⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 10/27.

⁶⁷ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, 139.

⁶⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 12, Sayfa Numarası: 593/1129; 12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks II, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996), 224,225.

ettiği “*varoş-ı cedîd*” in örülmesi işinin “*nâ tamâm*” olduğu ve devletin eksik kalan yerlerin yapımı için tekrar emir verdiği anlaşılmaktadır.⁶⁹

Fotoğraf 2. Taşla Örülen Van Kalesi Varoş Duvarları

Aynı hükümde varoş duvarlarının genişletilmesi ile alakalı bilgilere de ulaşılmaktadır. Buna göre, eskiden var olan “*varoş-ı atîk*”in kalenin eski kapısından itibaren genişletilmeye başlandığı, öte yandan yapımına devam edilen “*varoş-ı cedîd*”in duvarının ise iç kalenin olduğu “*Kayaburnu*” denilen mevkie ulaşmış olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber bu yeni imar faaliyetleri ile başka bir durumun ortaya çıktığı anlaşılır. Nitekim iç kalenin su ihtiyacını karşılayan “*Hatuz/Hatur Pınarı*”, yeni yapılan varoş duvarının dışında kalmaktadır. Devam eden savaş ortamında olası bir düşman saldırısında adı geçen kaynağa ihtiyaç hâsıl olacağı düşünülerek “*Hatuz/Hatur Pınarı*” ile yeni varoş duvarı arasında kalan 400 zira‘ (yaklaşık 300 m.) açıklığın duvarın örülmeye devam edilmesi ile birleştirilmesi emredilmiş, söz konusu su kaynağının içeriye alınması ile de kale hem daha işlevsel hem daha güvenli hâle getirilmeye çalışılmıştır.⁷⁰

Fotoğraf 3. Van Kalesi Varoşunda Bugün de Görülebilen Bir Su Kaynağı

Safevîler ile devam eden husumet döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun belirli aralıklarla Van kalesinin dış surlarını sürekli denetlediği ve tadilat işlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim kalenin duvarlarının, hendeklerinin ve top konulan yerlerinin denetlenmesi, muhtemel bir saldırıya hazır hâle getirilmesi noktasında esas olarak Erzurum beylerbeyine, bir sureti de Van beylerbeyine

⁶⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/989; Sümeyra Tatar, *48 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (s.254-380), (H.990-991/M.1582-1583), (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 152, 153.

⁷⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/ 989; Tatar, *48 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, 52.

olmak üzere hükümler gönderilmiştir.⁷¹ Daha sonraki bir dönemde yine Van kalesinin ve varoşunun bakıma muhtaç yerlerinin belirlenerek tamir edilmesi hakkında Van beylerbeyine emir verilmiştir.⁷²

1578-90 Osmanlı İran harpleri esnasında gönderilen bir hükümden (19 Şevvâl 989/ 16 Kasım 1581) ise şehir merkezinin artık mevcut nüfusa yetmediği ve bu nedenle surların genişletilmesi gerektiği anlaşılır. Van gönüllüleri, tüfekçileri, hisarerleri, azeb ve müteferrikalar, şehir ahalişi ile birlikte beylerbeyine ve kadıya müracaat etmişler ve şehir içi “*müçâyakâ*” (darlık) üzere olduğu için nüfusun çoğunluğunun “*âber vilâyette*” sâkin olduğu, hatta bu darlık münasebetiyle “*zimmî tâifesi taşrada sâkin old*” şeklinde daha önce bir hüküm gönderildiğini ifade etmişlerdir. Fakat düşman korkusundan şehrin dışında sâkin olmanın mümkün olmadığını söyleyerek “*nefs-i şehre*” iskele tarafından, yani Van gölüne doğru batı tarafından 1600 zirâ‘ (yaklaşık 1200 m.) eklenmesi durumunda şehre genişlik geleceğini ve bu iş için kendi mallarından sarf edebileceklerini beyan etmişlerdir. Bunun üzerine beylerbeyinin kimsenin mülküne ve vakfına zarar vermeden gerekli yerleri satın alması ve bu şekilde genişletme işlemine başlaması, eğer bu satın alma akabinde eksik yer kalırsa da buranın ahalinin talebi doğrultusunda onların mallarından tamamlanması emredilmiştir.⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Van kalesine verdiği önemi defaaten yapılan tadilat ve modernizasyon çabaları ile bu çabaların büyüklüklerinden anlayabilmek mümkün görünüyor. 1633'te Safevîlerin Van kalesini Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri almak için giriştiği başarısız seferden⁷⁴ sonra kale, muhtemel başka bir muhasaraya karşı daha dayanıklı hâle getirilmeye çalışılmıştır. 18 Muharrem 1046 (22 Haziran 1636) yılında Van beylerbeyine gönderilen hükümden, “*Van kal'ası memâlik-i mabrûsemde intihâ-i serhadde vâki' olan bir kal'a-i metîn ve kilid-i ihtiyât olub*” şeklinde buranın önemini ortaya koyan ifadelerden sonra kalenin etrafındaki hendeğin eninin 10 zira‘ (yaklaşık 7.5 m.) derinliğinin ise 8 zira‘ (yaklaşık 6 m.) genişletilmesi hakkında karar verilmiştir. Ayrıca genişletilen söz konusu hendeğin içini su ile doldurmak için hendeğin iki ucundan Van Gölü'ne varıncaya kadar büyük kanalların açılması da emredilmiştir. Bu mühim ve büyük çaptaki kanal açma vazifesine de cebecibaşı, ocak halkından üstatlar ve yeniçeri müteferrikasının yanında,⁷⁵ Van eyaletine bağlı ümera ve Kürt aşiretleri,⁷⁶ Şirvan, Mağazberd, Adilcevaz, Bargiri, Keşan beyleri tayin edilmişlerdir.⁷⁷

Süreç içerisinde kalenin tamire muhtaç olduğu anlaşıldığında da Osmanlı merkezî otoritesi gerekli tahkimat işlemlerini yapmaktan geri kalmayacaktı. Safevî tehlikesinin ciddi olarak hissedildiği 1633 senesinden 3 sene sonra, yani 1636'da kalenin hendeği ile ilgili girişilen tadilat işlemlerinden başka, iç kalede de tamire muhtaç yerlerin elden geçirilerek “*metânet ve istihkâm*” üzere yapılmaları emredilmişti.⁷⁸ Gurre-i Safer 1052 (1 Mayıs 1642) yılında asıl olarak Van beylerbeyine, bir sureti de yeniçeri ağasına, dört hükümete, sağ ve sol azeb ağalarına ve Diyarbakır beylerbeyine, yüz nefer neccar gönderilmesini emreden bir hükme göre de Van kalesinin zamanla harap hâle gelen bazı yerlerinin

⁷¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 32/76. 3 Zilhicce 984 (21 Şubat 1577).

⁷² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 78, Sayfa Numarası: 389/1000. 22 Zilkade 1018 (16 Şubat 1610).

⁷³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 226/493; Söz konusu varoşun genişletilmesi hakkında herhangi bir ölçü vermeden emrin tekrarlanmasına dair Van beylerbeyine gönderilen benzer bir hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 63/159; Kılıç, *Van*, 206.

⁷⁴ Küpeli, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri*, 201.

⁷⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 2/4.

⁷⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 4/6.

⁷⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 7/10; Kılıç, *Van*, 207. Kolçak'ın belirttiği üzere, aslında ateşli silahlar çağında hendeklerin suyu kurutulmakta, yine içine kurulan tabyalar vasıtasıyla dış istihkâmlar kuvvetlendirilmekteydi. Hendek siperleri, “ana surların aşağısında ikincil ateş platformları işlevi görüyorlardı.” Van kalesinde böyle bir uygulamaya gidilmemişti; fakat hendek mümkün olduğu nispette genişletilip derinleştirilerek kale müdafaasının en uzak noktadan başlatılabilmesi temin edilmeye çalışılmıştı. Mükemmel bir kale savunmasında, hendeğin önüne yerleştirilen “yığma istihkâmlar” ile surların büyük kısmı hendeğin gerisine saklanabiliyor ve top atışına açık satıh da azaltılabiliyordu. Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, s. 88.

⁷⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 3/5.

“müceddeden kemâl-i metânet üzrê” (yeniden sağlam bir şekilde) tamir edilmesi istenmekteydi.⁷⁹ Bu hükümde birçok yerden yardım istenilmesi -ki dört hükümetten 200 kişi ve Diyarbakır’dan 100 neccar talep edilmiştir- kaledeki tamir işlerinin tafsilatlı olacağı kanaatini uyandırmaktadır.

H.1065/M. 1654-55 tarihinde Van’a gelen Evliya Çelebi’nin Van kalesine dair gözlemleri de kalenin modernizasyona tabi tutulduğunu ve böylelikle ateşli silahlar çağının bir ürünü hale getirildiğini kanıtlar mahiyettedir. Nitekim Evliya’nın gözlemleri dikkatle tetkik edildikçe kale duvarlarının ve burçlarının top atışlarına dayanıklı bir mimarî üslupta inşa edildikleri göze çarpmaktadır. Ünlü seyyah, kırk senedir seyahat ettiğini, kayalar ve adalar üzerinde nice kaleler gördüğünü, fakat Van kalesinin hepsinden görkemli olduğunu belirtmektedir.⁸⁰

Evliya Çelebi’nin anlatımına göre, Van’ın iç kalesinin güneyinde eski Van şehrinin bulunduğu kale varoşuna bitişik kısımda buranın yüksek kayalıklardan oluşmasından dolayı sur bulunmamaktadır.⁸¹

Fotoğraf 4. Van Kalesi Varoşunun Bitişik Olduğu Yüksek Kayalar

Fotoğraf 5. Van Kalesi Varoşundan Bir Görüntü

İç kalenin batısında, doğusunda ve kuzeyinde surlar vardı. Toplam üç kattan oluşan bu surların alçak olan ilk katı gayet düzgün kesilmiş taşlardan örülmüştü ve oldukça sağlamdı. Batıya yani göl tarafına bakan bu alçak surların kalınlığı 12 zira‘ (yaklaşık 9 m) idi ve göle bakmasından dolayı rıhtım

⁷⁹ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 89, Sayfa Numarası: 5/14.

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname IV*, Hazırlayan: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 105.

⁸¹ *Seyahatname IV*, 105.

duvarları olarak da bilinirdi. Veled Kulesi'nden Paşa Sarayı Köşkü Kulesi'ne doğru uzanan ikinci kat surların kalınlığı 20 arşın (yaklaşık 15 m.) civarındaydı. Van kalesinin geçirdiği her bir muhasaradan sonra yeni düzenlemeler ile daha sağlam hale getirilen Elmacı Paşa kulesi tarafı, yani üçüncü kat surların kalınlığı ise otuz ayak (yaklaşık 22 m.) kadardı. Bu son duvar o kadar sağlam inşa edilmişti ki Evliya Çelebi'ye göre istenirse üzerinde cirit bile oynanabilecek genişliğe ve mukavemete sahipti.⁸²

Fotoğraf 6: Katmanlar Halinde İnşa Edilen Van Kalesi Surları

Yukarıdaki varoş duvarı yapımı örneğinden hareket ile bu surların yapımında da horasanî harç kullanıldığını kabul edebiliriz. Kullanılan bu harç sayesinde top atışlarının meydana getirdiği darbeleri emebilen bu duvarlar tarafımızdan da müşahede edildiği üzere aynı zamanda düz bir sath yerine top atışlarını sektirecek şekilde kavisli ve kalın inşa edilerek de sağlamlığı arttırılmıştı.

Fotoğraf 7. Van Kalesi Surlarının Kavisli Yapısı

Bu surlar toplam 70 adet kule ile korunurdu. Bu kulelerin en önemlisi ve kale duvarlarını savunmada en hâkim olanı Sultan Veled Kulesi'ydi. Bu konumundan dolayı üzerinde birçok top bulunurdu. Kaleye yaptığımız gezi sırasında da müşahade ettiğimiz üzere bu kuleler sur duvarlarını birbirine bağlayan yapı ünitesi konumunda olup boyları top atışlarından olabildiğince az etkilenmesi

⁸² Seyahatname IV, 111.

için kale duvarlarının yüksekliğini çok az geçmekteydi. Ayrıca bu kuleler top güllerini sektirebilmeleri için mimarî formları dikdörtgen veya yarım daire şekilde inşa edilmişti.⁸³

Fotoğraf 8. Van Kalesi Burçlarının Mimarî Formları

Bundan başka Yalı Kapısı tarafında; Şah Kulesi, Rüstem Paşa Kulesi, Hüsrev Paşa Kulesi, Kasım Paşa Kulesi, Süleyman Paşa Kulesi ve Ketenci Ömer Paşa Kulesi yer alırdı. Ketenci Ömer Paşa Kulesi H. 1055/ M. 1645-46 tarihinde yeniden tamir edilmişti. Gene Orta Kapı tarafında; Orta Kulesi, Van Ağası Mehmed Ağa Kulesi, Çerkez İskender Paşa Kulesi, Ulama Paşa Kulesi, Atlı Paşa Kulesi, Yassı Kule, Nakışlı Kule, Malmet Kulesi ve Elmacı Paşa Kulesi vardı. Tebriz Kapısı mevkiindeki kuleler, Tebriz Kapısı Kulesi ve bu kapının bulunduğu tarafta olan Kesik Deve Boynu denilen kayalar üzerinde kalın duvarlar ile oldukça sağlam hâle getirilmiş toplam 38 kuleden ibaretti. Kaleye zarar erişme ihtimalinin en fazla olduğu bölge Safevî tehlikesinden dolayı burası olduğu için kuleler üzerine birçok top yerleştirilmişti. Kuleler arasında sadece görevli olanların bildiği, herkesin gelip geçmediği, olası bir durumda kaçmak veya yardımda bulunabilmek için açılmış yollar bulunurdu.⁸⁴ Van kalesinin kapıları mevkiilerinde olan, yukarıda bahsedilen kulelerden başka, surların batı ve güney kısımlarının birleştiği köşede Ali Paşa Kulesi adında bir kule de vardı. Şehrin doğu kısmında olup, iç kalenin bulunduğu kayalar ile birleşik vaziyette olan kule ise Tophane Kulesi olarak bilinirdi.⁸⁵

Surların önünde mazgal delikleri ile dolu olan ve hisarpeçe denilen alçak bir duvar daha bulunurdu. Hisarpeçe olarak tabir edilen bu duvarın üzerinde top bulunmazdı ve ön yüzünde gene top güllerine karşı mukavemeti arttıran dışarı doğru çıkıntı yapan köşebentler vardı. Duvarın iç yüzünde ise yer altına taştan inşa edilmiş yollar bulunurdu. Herhangi bir muhasara esnasında düşman tarafından duvara havale yapmak maksadı ile toprak yığılacak olsa, askerler birbirleri ile bağlantılı bu yer altı yollarından çıkıp duvar önüne yığılan toprağı boşaltabilirlerdi. Söz konusu hisarpeçe duvarının daha dışında ise kaleyi kuşatan askerleri kaleden olabildiğince uzakta tutmaya yarayan ve bu duvarı üç taraftan çevreleyen hendekler bulunurdu. Öyle ki bu hendekler Yalı Kapısı'ndan Tebriz Kapısı'na kadar uzanarak muhasara edenler için ciddi bir engel oluştururdu. Nitekim hendegın zemininin bataklığa yakın olması ve bir zira' (yaklaşık 75 cm) dahi kazılsa hemen altından su çıkması düşmanı zorlayacak bir etmendi. Bundan dolayı hendek fazla derin kazılmamıştı. Fakat Tebriz kapısının

⁸³ Esasen kale duvarları ve burçlarında kullanılan bu üslup Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılın sonlarından beri uyguladığı bir sistemdir. Fatih Sultan Mehmed'in Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasında inşa ettirdiği Sultaniye ve Kilibahir kalelerinin duvarları ve burçlarında da aynı özellikler müşahade edilmektedir. Nitekim adı geçen bu kalelerin duvarları da top ateşlerine dayanıklı olması bakımından alçak ve enli inşa edilmişlerdi. Yine kulelerin boyları kale duvarlarından uzun değildi ve formları, top atışlarının dik bir açı ile kaleye çarpmasını engelleyecek şekilde planlanmıştı. Bkz. Kolçak, *Ok, Tıflek ve At*, 100.

⁸⁴ *Seyahatname IV*, 112.

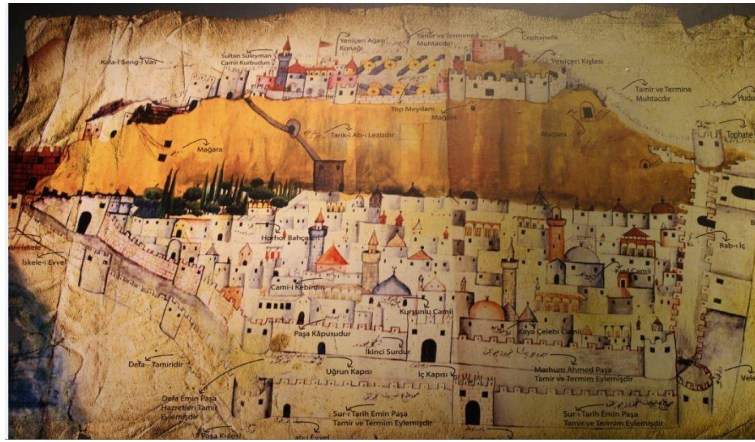
⁸⁵ Kılıç, *Van*, 209.

bulunduğu taraftaki hendek oldukça büyüktü. Olası bir muhasarada düşmanın kaleye bu cihetten saldırdığı tecrübe edildiği için buranın hendekleri olabildiğince geçilmez hâle getirilmeye çalışılmıştı. Buna göre hendegin eni 100 arşın (yaklaşık 75 m.) derinliği ise 40 arşın (yaklaşık 30 m.) olarak kazılmıştı.⁸⁶

Van kalesinde toplam 4 adet kapı bulunmaktaydı. Bunların ilki doğu yönüne açılan ve diğer kapılardan en sağlam olan Tebriz Kapısı'ydı. Beş kat demirden yapılmış Tebriz Kapısı'nda ayrıca dirsekli bir tabya da inşa edilmişti. Önündeki hendekten geçebilmek için de makaralara sarılmış urganlar ile indirip kaldırılabilen köprüsü bulunurdu. Ayrıca kapının iç yüzünde Deve Boynu ve Kesik Kale Kayası'nın dibinden değirmeni döndürebilecek şiddette akan bir su kaynağı vardı. Bu su kaynağından şehrin camileri, hanları, hamamları, imaretleri, bağ ve bahçeleri faydalanırdı. Nihayetinde su, şehir dışına doğru akmaya devam ederdi. Diğer bir kapı ise Orta Kapı adı ile anılırdı. Güney canibine ve bu mevkide bulunan Edremit bağlarına açılan bir konumdaydı. Üç kat demirden yapılmıştı ve dış surların ortasında bulunurdu. Gayet geniş kapı olup kapı araları çeşitli silahlar ile donatılmıştı. Gene orta kapının önündeki hendekten geçmek için de köprü kullanılırdı. Güney canibine bakan ve Paşa Sarayı bahçesinin köşesinde bulunan kapı ise Uğrun Kapı olarak isimlendirilmişti. Bu kapı da demirden yapılmıştı ve diğerlerine göre daha küçüktü. Anahtarı paşada bulunan Uğrun Kapısı daima kilitli tutulurdu. Bir ulak veya Kürt aşiretlerinden ya da İran'dan elçi geldiği vakit, paşanın bilgisi dâhilinde bu kapıdan içeri alınır ve görüşme gerçekleştirilirdi. Bu özelliği itibarıyla sadece paşaya ve resmi görüşmelere mahsus olan bu kapının önündeki hendekten geçmek için de bir köprüsü bulunurdu. Şehrin batısına açılan kapının adı ise Yalı Kapısı'ydı. Bu kapı dört kat demirden inşa edilmişti ve her katın araları çeşitli silahlarla donatılmıştı. Yalı Kapısı iskeleye açılan bir kapı olduğu için İskele kapısı adı ile de anılmaktaydı. Konumunun getirdiği öneminden dolayı Yalı veya İskele Kapısı'nda birçok asker bulunurdu. Hatta yakınında iskele bulunmasından dolayı ticari faaliyetlerin de gerçekleştiği bilinen bu mevkide defterdar ve gümrük emini dahi görev yapmaktaydı. Gene bu kapının önündeki hendekten geçmek için de bir köprü kullanılırdı. Genel olarak kale burçlarının uzunluğu Tebriz Kapısı'ndan yani doğudan, Yalı Kapısı'na yani batıya kadar 5 bin adım (yaklaşık 3750 m.) idi. Fakat bu hesaba yüksek kayalardan oluştuğu için sur bulunmayan iç kale kayasının uzunluğu da eklenirse, şehri ihata eden duvarların uzunluğu 11 bin adıma (yaklaşık 8250 m.) ulaşırdu. Öte yandan surların üzerinde bulunan mazgalların toplam adedi ise 4 bin civarındaydı ve bu mazgallar bir muhasara esnasında her birinde iki kişi bulunabilecek genişlikteydiler.⁸⁷

Fotoğraf 9. Van Müzesinde Bulunan Van Kalesi Minyatürü

⁸⁶ Seyahatname IV, 112.

⁸⁷ Seyahatname IV, 112-113.

3. OSMANLI HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE VAN KALESİ'NDEKİ ASKERÎ VE SİVİL YAPILAR

Kısmî bir modernizasyona tâbi tutulduğu gösterilmeye çalışılan Van kalesini daha iyi tanımamıza ve modernizasyon ameliyesini idrak etmemize yardım edecek vaziyette kaledeki askerî ve sivil yapılar hakkında bilgi vermek mümkündür. Daha önce, şehirdeki nüfus kalabalığından dolayı çekilen “müzayaka”dan bahsedilmişti. Bu sıkışıklığın giderilmesi için de duvarların İskele kısmından 1600 zira‘ (yaklaşık 1200 m.) genişletilmesi yoluna gidilmişti.⁸⁸ Öyle görünüyor ki, İskele tarafındaki duvarın genişletilmesi ile oluşturulan bu yeni yaşam alanında hamama ihtiyaç duyulmuştu. Nitekim 12 Zilkade 989 (8 Aralık 1581) yılına ait bir hükümdede, İskele kapısı mahallesi halkının mahallelerinde hamam bulunmadığından dolayı çok sıkıntı çektiklerini dile getirmeleri üzerine, kimsenin “mülküne ve vakfına” zarar getirmemek ve bu işi Van beylerbeyinin kendi malı ile yapması şartları ile münasip bir mahalde hamam yapılmasına müsaade edilmişti.⁸⁹

Fotoğraf 10. Van Kalesi Varoşunda Bulunan Hamam Kalıntısı

İç kalede 300 adet yeniçeri, topçu ve cebeci haneleri vardı ve bunların hepsi bekârdı. Fakat iç kalenin kuzey tarafında olan Suluk kulesi mevkiindeki hanelerde bulunan hisarerleri evlenmiş kişilerdi.⁹⁰ Bundan başka Van kalesinde hazinenin varlığından bahsetmek gerekiyor. Genelde devletin, özelde ise bulunduğu şehrin veya sancağın her türlü ihtiyacını karşılamak için hazırda tutulmaya çalışılan nakit para, kaleye sahip şehirlerde iç kalede muhafaza edilirdi. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman Van’ı fethettikten sonra buraya, gerekirse harcanmak üzere 40 bin akçe bırakmıştı. III. Murad zamanında Tebriz beylerbeyi olan Cafer Paşa, Tebriz kullarının ayarı düşük akçeden şikâyet etmeleri üzerine bu huzursuzluğu gidermek için Van’da bulunan 40 bin akçenin yarısını alıp Tebriz kullarına mevacib olarak vermişti.⁹¹ Bundan önce belirtildiği üzere, Van kalesi varoş duvarının yapımı için belirlenen ve Diyarbakır hazinesinden gönderilen 1 milyon akçe de büyük ihtimalle Van’ın iç kalesinde uygun bir mahalde hıfz edilmişti.⁹²

Van kalesinde bir zindanın olduğu anlaşılmaktadır. 1577 yılına ait iki belgede, Hakkâri’deki aşiretlerden olan Şahkuluoğullarının isyan başlatıp adam katletmeleri üzerine, şakilerin yakalanmaları emredilmiş,⁹³ bir kısmı İstanbul’da yakalanan asilerin, diğerlerinin de yakalanarak “şer‘ ile ahvallerinin teftiş edilmesi” emredilmişti.⁹⁴ İşte bu asilerden Koçi, Alaaddin, Gazi, Ebubekir, Suhrap ve Seyfeddin yakalanarak Van kalesinde hapsedilmişlerdi.⁹⁵

⁸⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 222/493.

⁸⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 237/524.

⁹⁰ *Seyahatname* IV, 111.

⁹¹ *Peşevi Tarihi* II, 112.

⁹² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538.

⁹³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 30/73, 8 Muharrem 985 (28 Mart 1577).

⁹⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 64/156, 11 Şevval 985 (22 Aralık 1577).

⁹⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı İnan SİYasi Müinasebetleri*, 20. Evliya Çelebi mahkûmların siyaset olunmalarının da Van kalesinde gerçekleştirildiğinden bahseder. *Seyahatname* IV, 104-105.

Kalede ambar olduğu da belgelerden çıkarılabilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağdat ve Tebriz tarafına yaptığı seferlerde, önemli bir garnizon olan Van kalesinde sefer için gerekli olan iaşe malzemeleri depolanıyordu ve bunun için yeterli büyüklükte bir ambara ihtiyaç vardı. Belgeler ambarın boyutları hakkında somut bilgiler içermese de ambarın kapasitesine dair ipuçları vermektedirler. 15 Zilkade 984 (3 Şubat 1577) tarihli bir hükümde, Van beylerbeyinin miri tereke isteği olumlu karşılanmış, istenilen terekenin teslimi için “ademler” göndermesi ve alınan terekenin “*der-ambar*” edilmesi emredilmişti.⁹⁶ Yine Safevîlerin Kazvin civarlarında topladıkları haberlerinin duyulması üzerine kaledeki zahirenin yoklanıp eksik var ise tedarik edilmesi tembih edilmişti.⁹⁷ 23 Muharrem 985 (12 Nisan 1577) tarihli Diyarbakır beylerbeyinden ve defterdarından Van kalesine, başta 200 bin kile tereke gönderilmesi istenilmişti. Fakat bu miktarı Van'a irsal etmek için yeterince kira davarı bulunmadığından şimdilik 2 bin tereke (yaklaşık 50 ton) gönderilmesi hususunda karar çıkmıştı⁹⁸ ve daha sonra bu miktar tekrar 50 bin terekeye yükseltilmişti.⁹⁹

Başka bir belgede ise, bu sefer yeni bir ambar yapımına karar verildiği görülmektedir. Bunun için yine Diyarbakır'dan akçe ve tereke talep edilmişti. Öyle ki bu faaliyetler yeni başlayacak olan İran harpleri öncesinde kaleyi olası bir muhasaraya hazırlama girişimlerindendi. Fakat ambar yapımı için istenilen akçe gelmemiş ve bina yapma mevsimi geçtiği için de ambar yapım işi ertelenmek zorunda kalmıştı. Bununla beraber Diyarbakır'dan gelen tereke ise ancak 16 bin kile (400 ton) civarındaydı.¹⁰⁰ Bu tereke miktarının 100 bin kileye çıkarılması girişimleri devam etmekle beraber,¹⁰¹ büyük ihtimal eksik olan terekeyi ikmal edebilmek için başka kaynaklar da devreye sokulmuştu ve bu girişimler uzun yıllara yayılmıştı. Nitekim 20 Şevval 1019/5 Ocak 1611 tarihli bir belgede Bitlis'ten, Bitlis kilesi hesabı ile 1500 kile gelen fakat İstanbul kilesi ölçüsüne göre ağırlığı 6500 kile tutan (yaklaşık 162.500 kg) şairin (arpanın) Van kalesine irsal edilmesi için Sağ Azeb Ağası Mehmed Ağa'ya hüküm gönderilmişti.¹⁰²

Van'ın iç kalesinde bulunan yapıların bir diğeri cephanedir. Nitekim yukarıdaki sayfalarda ateşli silahlar çağının bir ürünü olarak kısmî bir modernizasyona tabi tutulduğunu göstermeye çalıştığımız Van kalesinde elbette savaş mühimmatının depo edildiği cephaneliğin varlığı da önem arz etmekteydi. Kaleye sevk edilen ve hâli hazırda kalede bulunan silahların miktarlarından yola çıkarak bu cephanenin büyüklüğü hakkında fikir yürütmek mümkündür. Ayrıca Van'ın dış kalesinde de bir cephane binasının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³

Daha önce belirtildiği üzere Safevîlerin Kazvin civarlarında topladıkları haberlerinin duyulması üzerine 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577'de) kaledeki zahire ile beraber silahlar ve barutun da yoklanıp eksik var ise tedarik edilmesi tembih edilmişti.¹⁰⁴ Yine 21 Rebiülâhir 985 (8 Temmuz 1577 'de) Van beylerbeyine gönderilen bir hükümde, Diyarbakır'a 5 yük (500 bin) tüfek fındığı göndermesi emredilmiş, buna mukabil Van beylerbeyi Diyarbakır'a 3 yük (300 bin) ve bunun yanında Van'a bağlı diğer kalelere de “yuvalak” göndermişti. Fakat bütün bu irsal işlemlerinden sonra Van kalesinde “yuvalak” kalmadığının merkeze bildirilmesi üzerine, kaledeki tüfek “fındığı- yuvalak” eksikliğinin giderilmesi için Van beylerbeyinden Hakkâri hâkimi Zeynel ile irtibata geçip “otuz kere yüz bin” (3

⁹⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 100/246.

⁹⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492, 14 Zilhicce 984 (4 Mart 1577).

⁹⁸ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 19/47.

⁹⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 19/48, 23 Muharrem 985 (12 Nisan 1577).

¹⁰⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 33, Sayfa Numarası: 83/169, (Gurre-i Rebi'ül-âhir 985 (18 Haziran 1577)).

¹⁰¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 75/189, 28 Rebi'ül-evvel 990 (22 Nisan 1582).

¹⁰² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 466/1164.

¹⁰³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Malîyeden Müdevver Defterler [MAD.d.]*, No: 4444, Sayfa Numarası: 187.

¹⁰⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 211/492.

milyon) “yuvalak” tedarik etmesi istenmişti.¹⁰⁵ Ayrıca 2 Cemâziyelevvel 993 (2 Mayıs 1585) tarihinde Erzurum’dan Van sınırında olan kalelere 2 bin tüfek gönderilmesini havi bir hüküm de bulunmaktadır.¹⁰⁶ 1023 (1614-15) yıllarında Van kalesinde 222 kantar (yaklaşık 12.432 kg.),¹⁰⁷ 1024 (1615-16) senesinde ise 589 kantar (yaklaşık 32.984 kg.) barut muhafaza ediliyordu.¹⁰⁸ Ayrıca 1024’de (1615-16) Van kalesinin cephaneliğinde değişik ebatlarda gülle atabilen toplam 251 adet top bulunmaktaydı.¹⁰⁹ Aynı tarihte Van kalesinde toplam 984 adet tüfek vardı. Bu tüfeklerin içerisinde 93 adet bakır kundaklı tüfeğin kullanılamaz hâlde (amel mande) olduğu görülmekteydi. Ayrıca 290 tüfeğin kundağı yok idi. Bundan başka söz konusu yılda Van kalesinde 251 batman kurşun, 6.413 adet tüfek fıncığı/kurşunu, 6 adet tüfek kalıbı, 340 adet tüfek kundağı hıfz edilmişti.¹¹⁰ Birkaç örnekle açıklanmaya çalışıldığı üzere Van kalesindeki cephane kapasitesinin oldukça büyük olduğu ve ateşli silahlar çağına uygun bir muhtevası olduğu görülmekteydi.

Öte yandan 28 Rebiülevvel 990 (22 Nisan 1582) tarihli bir belgede, Van beylerbeyinden kürek, çapa ve Urmiye Gölü kıyısında bulunan Güvercinlik kalesi yakınında yapılacak olan gemiler için kereste tedarik etmesi ve münasip bir mahalde – büyük ihtimal kaledeki depoda- hıfz eylemesi istenmişti.¹¹¹ Başka bir hükümden anlaşıldığı kadarı ile gemi yapımı için Urmiye Gölü civarının seçilmesi, bu gölün kullanılarak “İslam askerine” yeterli zahire göndermek ve göl etrafındaki “Kızılbaş vilayetlerini” kolayca fethetmek içindi. Bu iş için 10 parça geminin yeterli olacağı kanaatine varılmış ve gemi yapımında gerekli olan levazımata bir an önce hazır edilmesi emredilmişti.¹¹² Bununla beraber bu kez 15 gemi yapımına yetecek şekilde Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısı ve iskele eminden Van’da bulunan Sinan Paşa’ya ulaştırılmaları için gemi kullanmasını bilen 10 reis, 60 gemici ve gemi ustası, 20 neccar, 10 kalafatçı, 25 yük gemi urganı, 10 yük üstüpü, 50 kantar zift tedarik etmeleri istenmişti.¹¹³ Pek tabii Van’a ulaştırılan bu levazımat gemi yapımı başlayana kadar Van depolarında muhafaza edileceklerdi. Bundan başka yapılması planlanan gemiler için mismar (çivi) lazım olacağından Kigi beyine, kadısına ve eminine her gemi için 5 kantar (yaklaşık 280 kg) mismar üretip, Van’da bulunan Sinan Paşa’ya göndermeleri emredildi.¹¹⁴

İç kalede Sarıkaya denilen mevkide Evliya Çelebi’ye göre Ad Kavmi tarafından oyulmuş üç kattan oluşan mağaralar da bulunurdu. Bu mağaraların adedini 600 olarak belirten müellif, her birinin büyüklüğünü “*Kerbansaraydan nişan verir*” şeklinde belirtir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından aktif olarak kullanılan bu mağaraların içerisinde, ipekten ibrişim, iplik, sicim ve top urganları yapılan atölyeler, birçok top güllesi, top tahtaları, top tekerlekleri, top kundakları, top palamarları, ok ve yaylar, zemberekler, tüfekler, kılıç ve kalkanlar, baltalar, teberler, kazma, külünk, kürek, kumbaralar, çarh-ı felekler, domuz ayakları, mancınıklar ve bunların taşları, barut gibi türlü türlü savaş araç-gereçleri bulunurdu. Evliya Çelebi’nin bu müşahedeleri de Van kalesinin ateşli silahlar ile teçhiz edildiğini gösterir mahiyettedir. Mağaralarda bundan başka iase malzemeleri cümlesinden arpa, buğday, darı, çeltikli pirinç, bakla, mercimek ve nohut gibi hububat, bezir yağı, sırlayan yağı, don yağı, say yağı, katran, zift gibi çeşitli yağlar, deriden kaplar içerisinde muhafaza edilen bal ve pekmezler bulunurdu.

¹⁰⁵ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 353/832. Aslında “yuvalak” tabiri Osmanlı belgelerinde top güllesi yerine kullanılır. Mesela; BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 2/5’te “Van’a tabi Gerecgan nahiyesinde Soros karyesinde vaki olan demür top yuvalağı madeninde...” şeklinde olduğu gibi. Fakat belgenin siyak ve sibakından çıkan manaya göre burada kullanılan “yuvalak” kelimesi “tüfenk fıncığı” yerine de kullanılmış olmalıdır.

¹⁰⁶ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 303/869.

¹⁰⁷ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182.

¹⁰⁸ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 184.

¹⁰⁹ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 186.

¹¹⁰ BOA, *MAD. d.*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182, 183, 184.

¹¹¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 75/189.

¹¹² BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 304/870, 23 Receb 993 (21 Temmuz 1585).

¹¹³ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 54/223, 11 Receb 993 (9 Temmuz 1585).

¹¹⁴ BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 72/328, 13 Cemâziyelevvel 993 (13 Mayıs 1585).

Gene bir mağarada tuz, tuzlanmış balık, camış, sığır, koyun ve keçi etleri gibi uzun süre dayanabilecek gıda maddeleri ve pişmiş darı ekmeği, peksimet gibi ömrü uzun olan yiyecek maddeleri vardı. Diğer mağaralarda sirke, peynir ve zeytinyağı depolanmıştı. Bütün bunlardan başka, mağaranın birinde kayalardan süzülerek bir havuzda muhafaza edilen nefit yağından doğal bir oluşum da vardı. Hatta bu yağ Van defterdarı tarafından tüccarlara satılırdı. Nefit yanıcı bir madde olduğundan mağaranın kapısı sürekli kapalı tutulur, kaza eseri bir kıvılcımın düşmesi büyük bir yangına sebep olabileceği için çıkabilecek yangını söndürebilmek adına nefit yağı havuzunun hemen yanında temiz toprak yığılı olurdu.¹¹⁵

Bu mağaraların Osmanlı İmparatorluğu tarafından aktif olarak kullanıldıklarını belgelendirmek mümkündür. 18 Muharrem 1046 (22 Haziran 1636) tarihli bir hükümde, Van kalesinin Sarıkayası'nda ne kadar mağara olduğunun tespit edilmesi, bu mağaraların kaç kişiyi barındırabileceği, büyük toplar atıldığı vakit oluşan sarsıntıya mağaraların tahammül edip etmeyeceğinin hesap edilmesi istenmektedir. Ayrıca bu mağaralar içerisinde iki bin adet sepet hazırlanıp, bu sepetlerin içinin dahi balçık toprağı¹¹⁶ ile doldurulması emredilmektedir.¹¹⁷ Şüphesiz bu hazırlıklar 1633'te gerçekleşen Safevî saldırısı sonrası kalenin daha işlevsel ve daha muhkem yapılmaya çalışıldığının göstergeleridir.

Fotoğraf 11. Van'ın İç Kalesinde Bulunan Mağaralar

İç kalenin doğu kısmında “Kesik Kaya” veya kayalarının şeklinden mühlhem “Deve boynu” da denilen küçük bir kısım vardı.¹¹⁸ İç kalenin batı kısmına göre daha aşağıda konumlanmış bu küçük hisar, ayrı bir birim olarak kabul edilmişti. Öyle ki bu küçük iç kaleciğin ayrı dizdarı, ayrı neferleri ve ayrı bir cephanesi bulunurdu. 19 Receb 1022 (4 Eylül 1613) senesine ait bir kayda göre, Van kalesinde

¹¹⁵ *Seyahatname* IV, 109.

¹¹⁶ Bu sepetlerin içinin balçık ile doldurulması büyük ihtimal kaleyi kuşatmaya gelen düşmana zor anlar yaşatmak içindir. Nitekim bir kalenin alınmasını zorlu kılan etmenlerin arasında kalenin muhkemliği, coğrafi konumunun getirdiği avantajlar olabileceği gibi, kalenin bulunduğu arazinin yapısı da bulunmaktadır. Nitekim 1598 Varad kuşatmasında, kale kenarından geçen nehrin yağışlar sonucu sürekli taşması ve araziye bataklık haline getirmesi Osmanlı askerlerini epeyce zorlamıştı. Gene 1600 yılında Kanije kalesi kuşatmasında kalenin çevresi bataklık olduğundan Osmanlı ordusu ilerleyebilmek için yürüyüş mevkilerine fasılalarla çamura batmayacak şekilde odunlar dizmişler ve gene çamuru toplayacak ve basılan yeri berkitecek çalı-çırpı demetleri döşemek zorunda kalmışlardı. Göger, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, 87; Bundan başka içlerine toprak doldurulan bu sepetler düşman ateşinden korunmak için siperlerin önünde bir nevi engel oluşturmak noktasında veya kuşatma esnasında topların yüksekliğini ayarlamak için de kullanılırdı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu 1638'deki Bağdat kuşatmasında askerlere sepet-küfe yapmaları için ince dallar dağıtmıştı. Topların yüksekliği siperin ve kale duvarının seviyesine göre belirlenir, duvarlar alçak ise sepet yerleştirilmez, duvarlar yüksek ise birkaç sıra dizilen küfelerin-sepetlerin üstlerine toplar yerleştirilerek yükseklikleri ayarlanırdı. Murphey, *Ordu ve Savaş*, 140,141.

¹¹⁷ BOA, *ADVNS.MHM.d.*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 3/4; Kılıç, *Van*, 203; Alanoğlu, *86 Numaralı Mübimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 69. Murat Alanoğlu'nun bu tez çalışmasında yanlış okumalar mevcuttur. Öyle ki “Sarıkayasında” yerine “hisarı kapusunda”, “âdem” yerine “adım”, “balçık toprağı” yerine “yakmak ve toprağı”, “sarsmasına” yerine “susmasına”, “hisarpeçesi” yerine “hisarınca” gibi okumalar bunlara örnek gösterilebilir.

¹¹⁸ Evliya Çelebi ayrıca bu kayaları ejderha, timsah, kartal, fil, gemi yelkeni, kadirga ve hamam kubbesi gibi hayvan ve nesnelere benzetir. *Seyahatname* IV, 109.

6 adet dizdar görev yapmaktaydı.¹¹⁹ Bu dizdarlardan birisinin yevmiyesinin 100 akçe, bir diğerinin 12 akçe ve geri kalan 4 dizdarın ise 14'er akçe aldıkları görülmektedir. Mevacib miktarlarındaki bu farklılık Van kalesindeki dizdarlar arasında bir hiyerarşi olduğunu göstermektedir. Tebriz kapısına bakan iç kalenin bu kısmı ile daha büyük olan diğer kısmı arasındaki bağlantı kayalar içerisine açılmış yollardan sağlanırdı. Evliya Çelebi bu küçük iç kaleden aşağı şehre inmek için 3.060 (yaklaşık 2.295 m.) adım attığını, 7 kule ve 7 kapı geçtikten ve yine 1 saat uğraştıktan sonra aşağı şehir kapısına vardığını anlatır.¹²⁰

Üç kat kale duvarı halinde inşa edilmiş iç kalenin batı kısmında azepler ve diğer kale erlerinin yanında, “saray-ı âliler”in, yeniçeri ağasının, başçavuşun, kâtibin, kethüdanın sarayları ile beraber yeniçeri, topçu ve cebecilerin odaları bulunurdu.¹²¹ Ayrıca kalenin bu kısmından aşağı “Horhor suyu” kayasına kadar inen bir su yolu bulunmaktaydı. Su getirenin ve suya gidenin başka yollardan gittiği bu iki yönlü su yolu sayesinde herhangi bir muhasara esnasında oluşabilecek bir izdiham tehlikesinin önüne geçiliyordu. İç kalenin kapısından doğu tarafına yani Kesikkule'ye olan uzunluğu 1040 (yaklaşık 780 m.) adımdı. Genişlik olarak ise 200 (yaklaşık 150 m.) ila 300 zira' (yaklaşık 225 m.) olan yerleri vardı. İç kalenin batıdan doğuya olan toplam uzunluğu ise 4100 adım (yaklaşık 3.075 m.) idi.¹²²

4. SONUÇ

Özgür Kolçak'ın isabetle belirttiği üzere “Osmanlılar, 15-17. yüzyıllarda sahip oldukları kalelerde çoğunlukla el yordamıyla ilerleyen, kalenin bulunduğu arazinin coğrafi şartlarını gözetip mevcut savunma yapılarından azami istifadeyi öngören iyileştirme, ıslah, tamirat ve genişletme çalışmaları yaptılar. Bu inşaat ameliyesinin sebebi basitti: “kaleleri top ateşine dayanıklı hâle getirmek ve top bataryalarına kale içinde yerler tahsis etmek.”¹²³ Özlü bir vaziyette ifade edilen bu şablonun hemen tamamıyla Van kalesi modernizasyonu için de geçerli olduğu yukarıdan beri anlatılan ekseninde açıktır. Müttekâmil bir modernizasyon ameliyesinin en önemli göstergesi *trace italienne/yıldız tabya* olarak zikredilen mimari formda müşahhaslaşıyordu. Fakat Anavarin-i Cedid kalesi gibi birkaç örnek dışında Osmanlıların 17. yüzyılın sonlarına değin böyle müttekâmil bir modernizasyonu takip ettiklerini söylemek zordu. Yine de dönemin ihtiyaçları muvacehesinde -Van kalesi örneğinde de görüldüğü üzere- ateşli silahlar çağına uygun modern kaleler inşa etmeyi başarmışlardı.

Son tahlilde kısaca özetlenecek olursa, bulunduğu konum itibarıyla jeopolitik, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan hayli önemli bir hudut garnizonu olan Van kalesindeki modernizasyon hamlesinin 1568'de başladığı görülmekteydi. Varoş duvarı yenileme çalışmaları, 1568'den 1583'e kadar yaklaşık 15 yıl devam etmiş ve bu modernizasyona 1 milyon akçenin üzerinde bir meblağ sarf edilmişti.

Osmanlı-Safevî mücadelesinin yeniden başlayacağı 1578'den 10 sene evvel başlayan bu dönüşüm ile ilk önce Van kalesinin varoş duvarlarının görünümü değişikliğe uğramıştı. Uzun yıllar sürecek ve iki devlet arasında kale alıp vermeler şeklinde tezahür edecek bu savaşların öncesinde, Van kalesinin kerpiçten olan varoş duvarları ortada kerpiç duvar kalacak şekilde içeriden ve dışarıdan taş duvar ile horasanî harç kullanılarak örüldü. Kullanılan bu harç tekniğinin ise kale duvarlarını top güllerinin şiddetine karşı oldukça mukavemetli hâle getirdiği bilinmekteydi. Horasanî harç, Kars, Erzurum, Bağdat gibi önemli doğu sınır kalelerinin yapım ve onarım işlerinde de kullanılmıştı. Adı geçen bu kalelere devlet merkezinden (İstanbul'dan) ustalar-mimarlar gönderilmek sureti ile İstanbul merkezli

¹¹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müddever Defterler [MAD. d. 5568]*, Sayfa Numarası: 312.

¹²⁰ *Seyabatname* IV, 109.

¹²¹ Evliya Çelebi, Van'da bulunduğu sıralarda altı odada toplam 3000 yeniçeri, üç odada 1000 cebeci, iki odada ise toplam 1000 topçu olduğunu söylemektedir. *Seyabatname* IV, 113.

¹²² *Seyabatname* IV, 113.

¹²³ Kolçak, *Ok, Tüfek ve At*, 89.

bir askerî mimarının mümkün olduğu nispette imparatorluğun diğer eyaletlerine de aktarıldığı ve kısmen bir standardın yakalandığı anlaşılmaktaydı.

Öte yandan her iki yüzünden de horasanî harç kullanılarak örülmeye başlanılan varoş duvarları kimi bölgelerde genişletilmeye çalışılmıştı. 1582 senesinde eski varoş kapısından başlatılan varoş genişletme çalışmaları, muhtemel bir düşman muhasarasında kale halkının su ihtiyacını karşılayabilmesi için su kaynaklarının da içeriye alınacağı bir şekilde yaklaşık 300 m. uzunluğunda bir alan içerisinde yapılmıştı.

Van kalesi varoş duvarlarının genişletildiği diğer bir bölüm ise kalenin batı kısmında bulunan Van gölü kıyısındaki iskele tarafındaydı. Buradaki yoğun nüfus nedeni ile duvarların dışında mesken tutmak durumunda kalan zimmiler, güvenli bir şekilde kale duvarları içerisine alınmaya çalışılmıştı. Yaklaşık 1200 m. uzunluğunda genişletilen bu varoş duvar ile kale halkı için yeni bir yaşam alanı açılmış ve bu mahalde bir de hamam bina edilmişti.

Osmanlı-Safevî savaşlarının devam ettiği müddet boyunca Van kalesinin her noktasında yenileme ve denetleme çalışmaları yürütüldü. Belirli aralıklarla kalenin hendekleri ve top konulan yerleri sürekli denetim altında tutuldu. 1636 yılında kalenin etrafındaki hendeğe derinlik olarak yaklaşık 6 m., genişlik olarak da 7,5 m. civarında bir eklemeye yapıldı. Böylece Van kalesine bir saldırı olması ihtimaline karşı düşmanı olabildiğince kaleden uzakta tutabilmek için bir savunma hattı tesis edildi.

1636 yılında Van'ın iç kalesinde de tadilat ve tamirat işlemleri yapıldı. Van'ın iç ve dış kalesinde cephanelik, iç kalesinde ambar, hapisane, askerler için koğuşlar, hazine, askeri mühimmat saklanan depolar, iç kaleden aşağıya su almak için açılmış yollar ve depo maksatlı kullanılan mağaralar bulunduğu tespit edilebildi. Hatta devlet tarafından bu mağaralarda en fazla kaç kişinin barınabileceği ve büyük top atışlarından kaynaklanan sarsıntılara ne kadar dayanabileceği araştırılmıştı. Ayrıca bir savunma metodu olarak Van kalesini muhasaraya gelen düşmanın yollarını bataklık hale getirmek veya savunma esnasında siper olarak kullanmak ve toprakların yüksekliğini ayarlayabilmek için mağaraların içerisine içi balçık dolu 2 bin adet sepet yerleştirilmesi de önemliydi.

Van kalesinin surları, top atışlarına dayanıklı olması için oldukça geniş ve savunmaya yönelik 3 kat şeklinde inşa edilmişti. Kalınlıkları 9 ila 22 m. olan bu duvarların ilk katı alçak ve gayet sağlam, diğer katlar daha havaleli olarak planlanmışlardı. Bu duvarlar, üzerlerinde nöbetçilerin rahat bir şekilde devriye gezebilecekleri şekilde inşa edilmişlerdi. Duvar üzerinde bulunan top mazgalları da aynı anda iki askerinin bulunabileceği genişlikte açıldı. Bundan başka Van kalesinin surları üzerinde 4 demir kapı ve 70 kule bulunmaktaydı. Kulelerin top atışlarına dayanıklı olabilmesi için düz bir formda yapılmadıkları, hemen hemen kale duvarları boyunda oldukları ve top güllerini sektirebilmeleri noktasında yarım daire ve dikdörtgen bir formda inşa edildikleri gözlemlenmekteydi. Netice itibariyle Osmanlı İmparatorluğu ile Safevî Devleti arasında, ateşli silahlar çağında cereyan edecek savaşların getirdiği bir refleks olarak Van kalesinin Osmanlı askerî-mimarî müktesebatı çerçevesinde nisbî de olsa işlevsel bir modernizasyona tabi tutulduğu muhakkaktı.

KAYNAKÇA

- BOA, Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdenver Defterler [MAD. d.]*, No: 5568, Sayfa Numarası: 312.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdenver Defterler [MAD.d.]*, No: 4444, Sayfa Numarası: 182, 183, 184, 186, 187.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 3, Sayfa Numarası: 351/1039; 127/332; 206/574; 91/228; 104/264; 129/337; 167/458; 206/573; 314/919.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 6, Sayfa Numarası: 464/1003.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 7, Sayfa Numarası: 924/2538.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 10, Sayfa Numarası: 333/546; 334/547.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 12, Sayfa Numarası: 593/1129.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 29, Sayfa Numarası: 21/50; 211/492; 32/76; 100/246; 211/492.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 30, Sayfa Numarası: 356/838; 20/51; 128/312; 30/73; 64/156; 19/47; 19/48; 353/832; 2/5.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 32, Sayfa Numarası: 260/477.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 33, Sayfa Numarası: 83/169.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 44, Sayfa Numarası: 131/242, 243.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 46, Sayfa Numarası: 137/275; 226/493; 222/493; 237/524.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 47, Sayfa Numarası: 63/159; 75/189.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 48, Sayfa Numarası: 337/989
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 53, Sayfa Numarası: 303/869; 304/870.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 59, Sayfa Numarası: 54/223; 72/328.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 60, Sayfa Numarası: 130/312.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 69, Sayfa Numarası: 174/350.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 73, Sayfa Numarası: 419/924.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 78, Sayfa Numarası: 389/1000.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 79, Sayfa Numarası: 425/1069; 425/1070; 466/1164
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 86, Sayfa Numarası: 2/4; 4/6; 7/17; 10/27; 7/10; 3/5; 3/4;
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d.]*, Numara: 89, Sayfa Numarası: 5/14.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS. MAD.d.]*, No: 10221.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad.* çev. Kahraman Şakul. İstanbul: Timaş Yayınları, I. Baskı, Nisan 2013.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç.* çev. M. Fatih Çalışır. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Alanoğu, Murat. *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Özet- Transkripsiyon ve İndeks.* I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet- Transkripsiyon ve İndeks.* III, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1999.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet- Transkripsiyon ve İndeks.* II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Divân-ı Hümayun Sicilleri Dizisi, 1996.
- Çakır, İbrahim Etem. *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Diker, Hasan Fırat. "Van Kalesi Osmanlı Dönemi Burçları Üzerine". *Megaron* 10/3 (2015), 282- 293.

- Emecen, Feridun M. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *DİA* III (1991), 411- 413.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*. Hazırlayan: Zekeriya Kurşun- Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. IV. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Ocak 1998.
- Gezer, Ömer. "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 33 (2018), 131-150.
- Göger, Veysel. "Askeri Devrim Kuram ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları". *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (Ağustos 2017), 67-107.
- Göyünç, Nejat. "Van". *İA* III (1986), 197- 202.
- Gümüşçü, Osman. "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı". *Bilgi*, S. 52 (2010), 79-104.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*. çev. Halil Berktaş. I. Cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık, Aralık 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Ferhad Paşa". *DİA* C. 12 (1995), 383-384.
- Jorga, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* III. Çev. Nilüfer Epçeli. Çeviri Kontrol: Kemal Beydilli. İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2010.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*. Hazırlayan: Zeynep Aycibin. I. Cilt. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Kılıç, Orhan. "Van". *DİA* C. 42 (2012), 505- 510.
- Kılıç, Orhan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*. Van: Acar Matbaası, 1997.
- Kızmaz, İhsan. *Van ve Bilis Yörelerinde Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kodaman, Bayram. "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 3-20.
- Kolçak, Özgür. *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Kolçak, Özgür. *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Konyar, Erkan. vd. "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları". Yayına Hazırlayan: Haydar Dönmez. *35. Kazı Çalışmaları Toplantısı* 2 (2013), 358- 370.
- Küpeli, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı İnan Siyasi Münasebetleri (1578-1622)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*. çev. M. Tanju Akad. İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları, I. Basım, 2007.
- Nicolle, David, *Osmanlı Kaleleri (1300-1810)*. çev. Kahraman Şakul. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Basım, Mart 2019.
- Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, *İlişkiler*. Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, Eylül 2014.
- Pakalın, Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*. III. Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*. Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal. II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Sinclair, Tom. "Administration and Fortification in the Van Region under Ottoman Rule in the Sixteenth Century". *The Frontiers of the Ottoman World ed. A.C.S. Peacock. Oxford University Press* (2009), 8-13.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*. Sadeleştiren: Vahid Çubuk. Gözden Geçiren ve Yeniden Yayına Hazırlayan: H. Halil Ath. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, Aralık 2016.

- Stain, Mark. *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2007.
- Şeref Han Bitlisi, *Şerefname Osmanlı-İran Taribi*. çev. Osman Aslanoğlu. İstanbul: Nûbihar Yayıncılık, II. Baskı, 2014.
- Tatar, Sümeyra. *48 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.254-380), (H.990-991/M.1582-1583)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2019.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Taribi*. Hazırlayan: Ziya Yılmaz. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Turan, Şerafettin. *Kanuni Süleyman Dönemi Tabt Kavğaları*. Ankara: Bilgi Yayınevi, II. Basım, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Taribi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. Baskı, 2011.
- Von Hammer, Purgstall Baron Joseph, *Büyük Osmanlı Taribi III*, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik. İstanbul: MMP Baskı Tesisleri, 2010.